

1. DE MILESISCHE NATUURFILOSOFIE

(sample uit cursus *Geschiedenis van de antieke en middeleeuwse wijsbegeerte* – eerste jaar bachelor wijsbegeerte Universiteit Antwerpen – prof. dr. Geert Van Eekert)

De westerse filosofie is ontstaan in Milete, een Griekse handelsstad op de westkust van Klein-Azië. De welvaart van deze stad, haar open karakter en de beginnende politieke vrijheid vormden een geschikte voedingsbodem voor het nieuwe intellectuele verschijnsel dat men later 'filosofie' zou gaan noemen, een verschijnsel dat ondenkbaar is in een strak georganiseerde theocratische samenleving. De traditie spreekt van een Milesische 'school', wat een veel te sterke term is voor het vaag blijvende meester-navolgerverband Thales >Anaximander >Anaximenes.

Van Thales weten we, dank zij Herodotus, dat hij een zonsverduistering heeft voorspeld, hoogstwaarschijnlijk die van 28 mei 585 v. C. Hij moet geleefd hebben van ca. 620 tot ca. 540 v. C. Waarschijnlijk heeft hij geen filosofisch werk geschreven. Toch kunnen we ons enig idee van zijn leer vormen op grond van latere getuigenissen¹. Anaximander van Milete (ca. 610-ca. 540 v. C.) is voor ons als filosoof reeds een beter grijpbare gestalte dan Thales. Hij schreef, vermoedelijk in 547/6 v. C., een *Peri physeôs*-tractaat, het eerste filosofische boek in de westerse geschiedenis. Hij was een jongere vriend van Thales. Behalve met kosmologie heeft hij zich ook beziggehouden met geografie : hij zou, volgens de bronnen waarover wij beschikken, een kaart van de toen bekende wereld hebben gemaakt. Deze kaart is dan verder uitgewerkt door Hecataeus van Milete (2de helft 6de eeuw-begin 5de eeuw v. C.), de oudste Griekse geograaf en historicus. Anaximenes van Milete (ca. 585-ca. 525 v. C.), vriend en leerling van Anaximander, schreef zoals zijn leermeester een filosofisch boek in proza.

---

¹ Alle getuigenissen over en fragmenten van de presocratici vindt men verzameld in H. Diels-W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, 3 dln., 1951⁶ (en talrijke herdrukken sedertdien).

DE VIER CENTRALE BEGRIPPEN VAN DE MILESISCHE KOSMOLOGIE

Een treffende globale karakterisering van het nieuwe van de Milesische natuurfilosofie in vergelijking met wat eraan voorafgaat leest men bij J.-P. Vernant :

"Quelle est ... l'origine de la pensée rationnelle en Occident ? Comment est-elle née dans le monde grec ? Trois traits m'ont paru caractériser, pour l'essentiel, le nouveau type de réflexion dont l'apparition marque, au début du VIe siècle, dans la colonie grecque de Milet, en Asie mineure, le début de la philosophie et de la science helléniques. En premier lieu, se constitue un domaine de pensée extérieur et étranger à la religion. Les 'physiciens' d'Ionie donnent de la genèse du cosmos et des phénomènes naturels des explications de caractère profane, d'esprit pleinement positif. Ils ignorent délibérément les Puissances divines reconnues par le culte, les pratiques rituelles établies et les récits sacrés dont les poètes 'théologiens' comme Hésiode avaient, dans leur chant, fixé la tradition. En second lieu, s'est dégagée l'idée d'un ordre cosmique reposant non plus, comme dans les théogonies traditionnelles, sur la puissance d'un dieu souverain, sur sa monarchia, sa basileia, mais sur une loi immanente à l'univers, une règle de répartition (nomos) imposant à tous les éléments constituant la nature un ordre égalitaire, de telle sorte qu'aucun ne puisse exercer sur les autres sa domination (kratos). En dernier lieu, cette pensée a un caractère profondément géométrique. Qu'il s'agisse de géographie, d'astronomie ou de cosmologie, elle conçoit et projette le monde physique dans un cadre spatial qui n'est plus défini par ses qualités religieuses de faste ou néfaste, de céleste ou infernal, mais fait de relations réciproques, symétriques, réversibles. Ces trois traits : caractère profane et positif, notion d'un ordre de la nature abstraitement conçu et fondé sur des rapports de stricte égalité, vision géométrique d'un univers situé dans un espace homogène et symétrique, sont étroitement liés. Ils définissent solidairement ce que la rationalité grecque, dans sa forme et dans son contenu, comporte de neuf par rapport au passé et d'original par comparaison avec les civilisations du Proche-Orient que les Grecs ont pu connaître"².

Vooraleer we ingaan op de belangrijkste leerstellingen van Thales en zijn opvolgers bestuderen wij inhoud en draagwijdte van de begrippen die het denken van de eerste Ionische filosofen dragen en oriënteren. Men moet zich daarbij realiseren dat minstens de begrippen kosmos en logos voor henzelf waarschijnlijk nog niet de betekenis hadden die zij later zouden krijgen. Toch hebben wij het recht hun filosofie retrospectief vanuit deze begrippen te verduidelijken. Want ook al is de terminologie en zelfs het begrippenapparaat van recentere datum, zij laten ons toe de intentie van dit vroegste filosoferen op een systematische manier te articuleren.

---

² J.-P. Vernant, Les origines de la pensée grecque, Parijs 1988⁶, Préface.

1.1.1 Kosmos

Volgens een bepaalde overlevering is Pythagoras de eerste geweest die voor de totaliteit (of het heelal : hê tôn holôn periochê) de term 'kosmos' gebruikte. Toch is, zo zal blijken, ook de filosofie van de oude Milesiërs reeds een kosmo-logie. Weliswaar is hun denken nog niet, zoals dat van Pythagoras, gericht op het onderkennen van een kunstige formele structuur die de wereld juist tot een 'kosmos', een harmonisch geheel maakt. Niettemin gaat het reeds in de oudste filosofie om het uitzeggen van een bepaalde orde of wetmatigheid, die de veelheid en veranderlijkheid van het zichtbare terugbrengt tot de eenheid en de bestendigheid zoniet van een kunstig geheel, dan toch van een creatieve Natuur. De kosmos is voor de Milesiërs een gesloten, op zichzelf staande totaliteit waarvan de ontwikkeling geregeld wordt door een immanente orde. Een dergelijk zelfregulerend systeem heeft geen behoefte meer aan de inwerking van bovennatuurlijke goden, het vindt zijn verklaring in zijn eigen ordelijkheid.

1.1.2 Logos

In tegenstelling tot het mythische spreken is de logos die in de kosmologie³ aan het woord is niet een vertellen van overgeleverde verhalen, maar een taal die zelf 'telt', d.i. rekenschap geeft van de verhoudingen in de kosmos. De logos (rede, oratio) is het geordende uitzeggen van de ordening (reden, ratio) die de oorzaak is van de ordelijkheid van de kosmos. Als kosmos komt de wereld in principe binnen het bereik van het rationele en theoretische spreken. De rede, met de aan haar inherente eisen van verantwoording en samenhang, doet zich voortaan als zodanig gelden. "Water is de oorsprong van alles" b.v. is een stelling die in zekere mate te verantwoorden valt en die ook tot op zekere hoogte empirisch kan geverifiëerd worden. Er is hier in principe mogelijkheid tot weerlegging, verbetering, discussie. Toch is wat door het logische spreken wordt blootgelegd niet identiek met wat zich in de ervaring aandient. De logos moet de ervaringsgegevens ordenen en uiteindelijk verklaren vanuit principes die zelf niet waarneembaar zijn (water is waarneembaar, maar de stelling "water is de oorsprong van alles" niet). Hij biedt zo enig 'zicht' op het onzichtbare (cf. Anaxagoras DK 59 B 21 a : ophis adêlôn ta phainomena), daar waar de mythos zich uitput in het herhalende verhalen van het gehoorde, altijd al voorbij, nooit meer dichterbij te brengen verleden. En zoals de mythos

---

³ De term 'kosmologie' is in de filosofie eerst geïntroduceerd door C. Wolff (1679-1754).

het verhaal (subjectief) van een geschiedenis (objectief) is, zo is de logos de rede (subjectief) betreffende een in zekere mate redelijk geordende wereld (objectief).

1.1.3 Physis

Aristoteles noemt de eerste filosofen physikoi of physiologi, d.i. natuurfilosofen, om hen te onderscheiden van theologoi zoals Hesiodus. Voor deze fysica vindt de wetmatigheid van de kosmos haar oorsprong in een physis, een natuur die de werkelijkheid tot ontstaan brengt en leven geeft (pheyin). De natuur is hier dus niet zozeer een starre ordening der dingen als wel het immanente levengevende principe dat alles draagt, voedt en weer in zich opneemt. Verbonden met dit nog enigmatische mythisch gekleurde physis-concept ('Moeder-Natuur') is een nieuwe manier van wereldverklaring : het natuurlijke, automatische pro-ces neemt als verklaringsmodel de plaats in van de contingente mythische verwekking, hoewel er nog een duidelijke verwantschap tussen beide modellen blijft bestaan.

1.1.4 Archê

Karakteristiek voor de Milesische natuurfilosofie is dat zij de physis niet als een zuiver formele, efficiënte of finale oorzaak opvat, maar als materiële oorzaak. Men mag hier echter het begrip materie nog niet begrijpen in de betekenis die het bij Aristoteles heeft, nl. die van een inert, passief en vormloos principe (hylê). Het gaat hier ook om de materie in de meer oorspronkelijke betekenis die nog meeklinkt in Lat. mater-ia : het moederlijke, levenschenkende. Deze materie is voor de Milesiërs dus levensprincipe en oerstof tegelijk. Men spreekt in dit verband ook wel van hylozoïsme : de stof zelf is levend en productief, en omgekeerd is de natuur zelf oerstof, oor-zaak. Zo wordt de werkelijkheid teruggevoerd op één enkel beginsel (monisme). Wellicht heeft reeds Anaximander dit beginsel archê genoemd, d.w.z. het begin, het heersende beginsel en de oorsprong van alles.

1.2 THALES

Aristoteles schrijft aan Thales drie stellingen toe :

1. De archê van alles is het water. Wij hebben reeds herinnerd aan de mythologische precedentes van deze leer. Volgens Aristoteles houdt zij mogelijk ook hiermee verband dat het voedsel van alles vochtig is, dat de warmte ontstaat uit het vochtige en ervan leeft (hitte en vuur ontstaan uit de uitwasemingen van het vochtige), en dat de zaden

van alles van nature vochtig zijn. En, zo voegt Aristoteles eraan toe, het water is de archê van het vochtige. Men kan ook wijzen op een gegeven uit de dagelijkse ervaring, nl. het amorfisme van het element water.

2. De aarde rust op het water. Men moet zich het wereldbeeld van Thales als volgt voorstellen : de kosmos is als een halve bol uitgespaard in het oneindige water; in het midden van de kosmos drijft de aarde als een schijf op het water.
3. Alles is vol goden. Wellicht is dit een objectie van Thales tegen het denkbeeld van een sporadisch bovennatuurlijk goddelijk ingrijpen in de natuur. "Alles is vol goden" zou dan verwijzen naar de ubiquiteit van verborgen natuurkrachten.

1.3 ANAXIMANDER

Voor Anaximander is de oerstof het apeiron, d.w.z. het onbepaalde (kwalitatief) en onbegrensde of oneindige (kwantitatief). Het filosofische denken over de archê is bij Anaximander duidelijk reeds verder gevorderd dan bij Thales : immers, het apeiron is niet één bepaald element (aarde, water, lucht, vuur), maar de gemeenschappelijke oorsprong der elementen, een principe dat weliswaar nog materieel is, maar anderzijds in zijn onbepaaldheid ook reeds vooruitwijst naar de aristotelische eerste stof, hoewel het daarvan ook sterk verschilt door zijn zelf-activiteit. Door zijn onbepaaldheid is het apeiron in zekere zin reeds een meta-fysisch, intelligibel, niet meer aanwijsbaar principe.

Anaximander kent nog niet het principiële dualisme tussen bepaaldheid en onbepaaldheid dat de pythagorische metafysica zal kenmerken. De bepaaldheid van het zichtbare wordt door hem nog gedacht als het resultaat van een immanente zelfbepaling van het onbepaalde, van een differentiëring uit een indifferente oorsprong, en niet als product van de samenwerking tussen het onbepaalde en een gelijk-oorspronkelijk principe van bepaaldheid.

Uit het apeiron differentiëren zich de fundamentele tegengestelden warm-koud en droog-vochtig, de vier kwaliteiten die de vier elementen vormen. Uit deze elementen ontstaat dan een kosmos, die uiteindelijk terug in het apeiron opgaat, een proces dat zich eeuwig herhaalt. Het eeuwige ontstaan en vergaan van werelden uit en tot het apeiron wordt geleid door een kosmische gerechtigheid, die het evenwicht altijd opnieuw herstelt.

Het ontstaan van de kosmos uit de elementen verloopt in twee stadia. In een eerste stadium vormt zich de aarde (het koude) in het centrum, met daaromheen (het water en) de lucht;

het warme omgeeft dan aarde en lucht als een vurige bol. In een tweede stadium springt deze vuurbol aan stukken tot een aantal vuurringen of -wielen. Aan de binnenzijde vertonen deze ringen openingen, en dit zijn de hemellichamen. De aarde neemt de vorm aan van een zuiltrommel, waarvan de hoogte 1/3 van de diameter bedraagt. Anaximanders model van een sferische kosmos, met de aarde vrij zwevend in het midden, zal het klassieke Griekse wereldbeeld worden. De sterren en planeten bevinden zich op de binnenste hemelringen, de maan resp. de zon op de buitenste. Aanvankelijk was de aarde door het vochtige omgeven; de zee is wat na een uitdrogingsproces onder invloed van de warmte is overgebleven. Door de inwerking van de warmte op het vochtige ontstaan trapsgewijs de levende wezens. De landdieren waren aanvankelijk vissen, en ook de mens is uit vissen voortgekomen.

1.4 ANAXIMENES

Vergeleken bij Anaximander betekent de filosofie van Anaximenes in een zeker opzicht een regressie : de archê is opnieuw een bepaald element, nl. de lucht. Anderzijds is de lucht dan toch minder bepaald dan Thales' water. Zoals de archai van zijn voorgangers is het principe van Anaximenes eeuwig en kwantitatief oneindig. Er is, zoals bij Anaximander, een eeuwige opeenvolging van werelden.

Uit de lucht ontstaat al het andere, door verdunning (lucht > vuur) en verdichting (lucht > wind > wolken > water > aarde > steen). Alle andere stoffen waaruit de dingen bestaan zijn dus niets anders dan lucht in verschillende dichtheidsgraden. Hiermee hanteert Anaximenes voor het eerst de facto een principe dat later in bepaalde filosofieën een belangrijke rol zal spelen, nl. dat van de herleidbaarheid van alle kwalitatieve tot louter kwantitatieve verschillen.

Een stap terug is dan weer de voorstelling dat de aarde als een schijf rust op de lucht. Maar vooruitwijzend naar de toekomst is de gedachte van een wezenlijke analogie tussen makrokosmos en mikrokosmos (cf. Democritus DK 68 B 34) : wat de lucht is voor de kosmos, dat is voor de mens de levensadem (pneuma) of ziel (psychê) (cf. supra : Brahman - Atman). Latere theorieën over de wereldziel en de kosmische rationaliteit lijken hier reeds in de kiem aanwezig.

1.5 DE MILESISCHE NATUURFILOSOFIE ALS BEGIN VAN DE WESTERSE FILOSOFIE

Vatten wij tot slot even de belangrijkste redenen samen die wij hebben om het begin van de westerse filosofische traditie juist hier te situeren.

1. De Milesische 'archeologie' is reeds filosofie omdat zij vertrekt van de vooronderstelling dat de wereld tot op zekere hoogte inzichtelijk kan worden gemaakt door de menselijke rede, de logos.
2. Deze vooronderstelling impliceert dat de wereld zelf, in haar objectiviteit, geacht wordt iets van een redelijke structuur te bezitten.
3. Dat de wereld tot op zekere hoogte een redelijke structuur bezit betekent in dit geval dat zij kan worden gevat onder één begrippelijk principe. Het gaat om één enkel principe, niet meer om een veelheid of een opeenvolging van goden. Bovendien gaat het om een begrippelijk principe : het filosofische oordeel (b.v. "Alles komt voort uit (het) water") werkt met het begrip áls begrip (b.v. water). De propositie "De archê van alles is water" verschilt van een uitspraak als "Oceanus is de oorsprong van alles" door de generalisering. De eigennaam, verwijzend naar één gepersonifieerde godheid, wordt vervangen door de soortnaam 'water'. Het water dat voor Thales de archê is, is niet meer het mythische oerwater, maar water tout court. En ten slotte gaat het om een principe, niet meer om één of andere god. Een beginsel is niet alleen een begin maar een permanente kracht die de wereld fundeert. Wij staan hier voor een nieuw type van oorzakelijkheid : de materiële (hylozoïsche) oorzaak vervangt de efficiënte mythische oorzaak.